

Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor indulása

Aligha van ismertebb s elismertebb magyar tudós Kőrösi Csoma Sándornál. Azt hihetné az ember, hogy róla aztán se újat, se többet nem igen lehetne mondani. Csetri Elek könyve azonban alaposan rácsáfol mindkét hiedelemre. Úgyannyira, hogy a könyvet letéve az az ember érzése, hogy ez idáig igazából nem is ismertük Csomát. Se az embert, se a tudóst. Hogyan éri ezt el Csetri? Mindenekelőtt úgy, hogy mikroszkopikus precizitással rekonstruálja azt a szellemi klímát, azt a társadalmi és tudományos mentalitást, amiben Csoma nevelkedett s útnak indult. Ez a modern mikro-mentalitástörténeti szemlélet vetíti aztán elénk az új Csoma-képet; ez a szemlélet — melyet a kolozsvári történész kör teremtett meg s dolgozott ki — érteti meg először (mint egykor Benkő Bolyai-könyve) az addig „különös”-ként ünnepeltben a lényegét. De haladjunk szép sorjában, a recenzió szabályai szerint.

Körös lakossága Csoma születése idején 400 fő lehetett. Csetri gondosan leírja, az éghajlattól a viselkedést előíró szabályokig, hogy mit jelentett egy ilyen katonai határörvidéki székely falucskában gyermekeskedni, ahol „szabályozottság uralkodott a szokásokban is, és a szigorú rendtartás felett a faluszéke, katonai és egyházi hatóság őrködött. A szokásszegő, a törvényrontó mindig számíthatott a büntetésre; igaz, hogy azt a paraszti bölcsesség mindig józanul mérsékelte”.

Szigorú szabályozottság és józan mérséklet bőségesen dokumentált örökségével indítja Csetri a gyermek Csomát. Várolja a kis család részletesen megrajzolt s új adatokkal pontosított képe köré ama nagyobb emberi közösségét is, amely bár nehéz s gyakran távoli idegen országokba kényszerítő katonai szolgálattal sújtottan, de egyéb szolgálai terhektől mentesen, maga formálhatta életét s teremthetett magának megélhetést kemény munkával a kedves hazai tájon. S külön, nagy gondot fordít rá, hogy a legkülönfélébb források alapján rekonstruálja Körös — és általában egy ilyen kicsi kálvinista székely falu — iskolaviszonyait. Vizsgálódásai önmagukban is elsőrendű és meglepő eredménnyel járnak: menő magyarországi művelődéstörténet-írásunkból megszokott teljes falusi iskoláztatási parlag helyett már a XVII. század végétől egy tán kezdetleges, erősen a helyi mester szakmai és erkölcsi kvalitásaitól függő, ám a XVIII. század második felében — az enyedi kollégium és a felvilágosodás kettős hatása alatt — egyre szervezettebbé, szakszerűbbé és ellenőrzöttebbé váló elemi oktatás körvonalait tárja föl. Módszeréből következik, hogy sikerül kiderítenie, kik tanították valójában Csomát, s azt is, hogy mit tanulhatott tőlük. „Nekik tulajdonítható az érdem, hogy Kőrösinek sikerült a nagyenyedi kollégium küszöbét átlépnie. Kőrösi minden tehetsége és kitartása talán kevés lett volna, ha nincsenek mellette ezek a derék falusi tanítók, akik oktatták-nevelték, serkentették-segítették az elemi iskola elvégzésében, s bizonyára a továbbtanulásban is. Abban, hogy tudásának megvetették alapjait, amelyre bizton épülhetett a tudománynak az a sziklaszilárd épülete, amelynek falait az enyedi kollégiumban és a göttingai egyetemen rakta fel.” Értsük meg jól a szemléletváltozást: a parlagból, a semmiből soha és sehol nem nőhetnek ki akkora tudósok, mint Kőrösi vagy a Bolyaiak; a legfényesebb tehetség sem bontakozhat ki többé-kevésbé szakszerű és szervezett gyermekkori gondozás nélkül. Ahol Kőrösiek és Bolyaiak vannak, ott kell funkcionáló elemi iskoláztatásnak lenni, s nem is akármilyennek. A kolozsvári történész kör munkái s tapasztalatai alapján Csetri Elek tudta jól, hogy mit kell keresen, s csakugyan meg is lelta a forrásokban.

És hasonló szellemben, csak sokkal bőségesebben és részletesebben számol be a nagyenyedi kollégium — egyébként a falusi kálvinista iskolákkal ezer szálon összefüggő — életéről. Életéről és nem oktatási s mégcsak nem is nevelési rendszeréről, hiszen a kollégium — a debrecenihez hasonlóan — sokkal több volt holmi oktató-és nevelőintézetnél. Márcsak széles körű önkormányzata s önálló gazdálkodása miatt is; hisz a kollégium működését nagy és szakszerűen kezelt gazdasága garantálta;

nemcsak a tanárokat fizették a jövedelméből sokkal jobban mint Erdélyben bárhol, de a diákok többsége is részben vagy egészen a kollégium költségén tanult. Másként miként is jöhettek volna csapatostul messzi székely falucskák szegény kicsi legénykéi, hogy egykoran csak 15 év múltán menjenek haza, kész férfiként? Otthonról nem kaptak semmit, nem is várhattak, a kollégium tartotta őket. De nem ingyen és nem is teljesen. Szolgadiákként gazdagabb, fizető társaik mellé osztották be őket. De ez egyáltalában nem azt jelenti, hogy holmi személyes szolgaként egy „gazda” kénye-kedvének lettek volna kiszolgáltatva. Szigorú szabályzat írta elő kötelességeiket, amik majdnem teljes egészében a közös rend fenntartását szolgálták, s ez alól a közösségi munkák alól — mint takarítás, fahordás, fűtés, cipőfelvétel és így tovább — mentesítették gazdagabb, fizető társaikat, akik különben mindig kevesebben voltak a szolgadiákoknál. A diákság hierarchiájában a szolgadiákok vezetői egyébként is magosan állottak s nagy tekintélyt élveztek, s a kollégium nagy gazdasági vállalkozásának irányításában is fontos szerep jutott nekik. A nagy diákköztestársaságban nem származás és vagyon, hanem tehetség, szorgalom, s — mint minden emberi közösségben — a többiekkel kijönni tudás határozta meg az egyének helyzetét.

A kollégiumot „két évre megválasztott rektorprofesszor” kormányozta, tanártársai, a *professoratus* segítségével. Az alsó osztályok tanításának ügyét a *pedagogarcha* (tanvezető) irányította, ő nevezte ki és ellenőrizte az osztálytanítókat, ő vette fel a tanulókat, ő osztotta be őket tudásuknak megfelelő osztályokba. A *professoratus* döntött a tanulók és diákok ösztöndíja dolgában, határozott fegyelmi ügyekben. Azonban a »köztársaság« demokratizmusának jegyében az iskolaszék, a *sedria* ülésein részt vettek az ifjúság képviselői is, az ún. jurátusok. Közülük a diákság általános szavazattal választotta a két *officialist*, a *seniort* és a *contrascribát*. Ők voltak a belső rendtartás felügyelői, a diák-societas vezetői. A senior, mint számadó gazda, a diákság előjárója biztosítja a közjavak méltányos elosztását a tanulóifjúság között. Segédje az ellenőr vagy *contrascriba*, aki főleg a fegyelem ügyét tartotta kezében. Munkájukban segédkezett nyolc esküdt felügyelő (*juratus assessor*) és a *notarius*, akik a rektorprofesszor elnöklete alatt, két professzorral együtt alkották a *sedriát* vagy iskolai tanácsot. A tisztségviselők sorában találjuk a *classisok*ban oktató kilenc *publicus praeceptor*t vagy köztanítót, azután a *neutralistákat* és a szolgák *praeseseit*. A hetenként kijelölt *oconomus* (»szeres«) tartotta fenn a házirendet. Ugyanúgy meg volt határozva a többi szolgálatos diák hatásköre.” Az enyedi diák — szolga és fizető — tehát egyszerre tanult kemény munkát és demokráciát. Demokratikus intézményekben szükeledő, feudális terheket cipelő társadalomban aligha hangsúlyozható eléggé ennek a jelentősége. És éppen ez magyarázza, hogy „a kollégiumi életnek varázsereje volt, s szelleme egységbe forrasztotta az enyedi diákokat”.

Csetri azonban ügyel, nehogy idealizálja a diákéletet. „Az iskolai »köztársaság« tanulóinak hétköznapjai elég sanyarúak voltak, és félig klastromi, félig táborigényű életrendhez és fegyelemhez való alkalmazkodást követeltek.” De valahogyan még ez is javukra fordult: „... a kényelmeskedés helyét a szorgalom és az életrealitás vette át, s így sok talpraesett ember került ki a kollégium falai közül.”

A társadalmi s szellemi háttér rajza azonban egyáltalában nem ahhoz kell Csetrinek, hogy megpróbálja belőle „megmagyarázni” Csoma jellemét vagy éppen nagy tervének megfogalmazását. Mindent, amit Csomáról ír, közvetlen adatok tömegével támasztja alá, közöttük nagyon sok újjal és általa megtalálttal. Éppen így helyesbíti azután számos részlet tekintetében az eddigi Csoma-képet, mintájaként és nagy nyereségére a Csoma-filológianak. De Csetri Elek, mai történészül, tudja jól, hogy életrajzi és filológiai adatok mégoly gazdag részletei sem elegendőek soha az egykor valóban élt ember megközelítésére. „Ehhez abból az elvből kell kiindulni, hogy az a sokféle tudás, érzelmi reakció, álom, képzelgés, rítus, jogi maxima, megegyezés, átvett eszmék ötvözete, ami az egyéni tudatot összeenyvezi, és amitől a magukat legfüggetlenebbnek képzelő elmék se tudnak soha teljesen megszabadulni; szóval, hogy az a többé-kevésbé zavaros, többé-kevésbé logikus világlátás, ami mindig színezi az emberek cselekedeteit, vágyait és elutasításait másokkal való viszonyaikban, nem

különálló elemeket képez, hanem szoros összetartozás egyesíti valóságos struktúrává. És méghozzá ez a struktúra nem izolálható más struktúráktól, amelyek meghatároz-
zák és amelyekre visszahat.” A mentalitástörténeti módszer francia mesterének idé-
zett szavaival jellemezhetjük tán legtömörebben Csetri Elek eljárását, ahogyan hősét
hatások és visszahatások változó körein át követi a rendtartó székel falutól a göt-
tingai univerzitásig. A hosszú úton érthetően központi szerep jut a nagyenyedi kol-
légiumnak, hiszen itt dőlt el... Azaz dehogy. Csetri Elek éppen azt dokumentálja
rendkívüli gonddal, hogy mennyire *nem* érvényesek az efféle egyszerűsítő kauzalista
megközelítések. Jó okkal hangsúlyozza annyiszor, hogy bár az érett fővel Göttingába
érkező Csoma nem várt sokat a híres egyetemről, az ott eltöltött két és fél év mégis
nagyon lényegesnek bizonyult életében. Nem vagy nemcsak nyelvismeretének s tár-
gyi tudásának gazdagítása miatt. Nem is csupán a korszerű tudományos szemlélet s
módszer közvetlen, gyakorlati megismerése miatt. Mégcsak nem is a személyes kap-
csolatok inspiráló bővülése miatt. Göttingában Csoma váratlanul belecsöppent egy
világba, mely ezer szállal összefüggött az enyedivel, mégis fundamentálisan külön-
bözött tőle. És itt újból nem az a lényeg, hogy Csoma mit vett észre vagy mennyit
tudatosított ebből a különbségből; Csetri sokkal jobb történész annál, hogysen ezen
a téren akár mégoly megalapozottnak látszó föltevésekbe bocsátkozzék. A rendkívüli
gonddal (és tán a ténylegesen is szebbre) megrajzolt Göttinga-képből mi vesszük
észre hirtelen s látjuk meg világosan Enyed inspiráló erejét s egyben inherens kor-
látait Csoma hatalmas vállalkozása szempontjából. Megértjük, hogy ez nem maga-
sabb és alacsonyabb rendűség kérdése; nem is áthidalhatatlan kulturális és szellemi
különbségekről van itt szó, hanem lényegük — és céljaik! — szerint különböző
struktúrákról. Az enyedi ábránd, mely oly jól illeszkedett a kor divatos őskeresé-
seibe, Göttingában terelődik tudományos körvonalazható nyelvészeti és etnogeog-
ráfiai keretekbe; „Kőrösi Csoma Sándor életében Göttinga igazi aranykor volt, ahol
felkészülése-tudása európai színvonalra emelkedett. Nem sokat várt tőle, de annál
többet kapott az itt töltött két és fél esztendő alatt.” Módszeréhez híven Csetri mik-
roszkopikus gonddal rekonstruálja, melyik tanárától mit kaphatott; illetve inkább
azokra az interferencialétezőkre mutat rá, amik Csoma nagy tervei és a götting-
ai tudományos élet egésze között keletkezettek; beleértve a kiváló könyvtárat és a
városon kívüli szép sétákat. S így aztán ezek a fejezetek — csakúgy, mint az enye-
diek — az egész magyar művelődéstörténet szempontjából alapvetőek, hiszen a göt-
tingai évek szellemi életünk számos képviselőjénél megtalálhatók; Csetri néhányu-
kat, Csoma ottani diáktársait részletesen be is mutatja. S éppen ebben a részletesen
megrajzolt, jól képzett értelmiségi skálában emelkedik aztán ki Csoma jellemének,
nyelvi géniuszának és felkészülésének igazi rendkívülisége, mely immár nem egy el-
maradott és barbár szellemiségű nép körében föltűnő üstökös isteni csodája többé,
hanem a lángelme mindig és mindenütt szükségképpen nagy ritkasága. A ritkaság
beilleszkedése az adott társadalmi és mentális struktúrákba azonban óhatatlanul
konfliktusokkal jár; Csoma nagysága nem utolsó sorban éppen abban rejlik, hogy
bátran, tiszta fejjel realizálta és megoldotta ezeket az összeütközéseket, akár fájdal-
mas szakítások árán is, mint amilyen szeretett Enyedétől vett búcsúja volt, ahol
egykor a nemzeti ábrándot melengették ugyan, merész tudományos tervekben kon-
kretizálódó elképzeléseit azonban már sem megérteni, sem támogatni nem igen tudták.

Mégsem indult Csoma honi támogatás nélkül útjára; Csetri könyvének egyik
újsága és nagy érdeme éppen az, hogy teljes egészében föltárja a Döbrentei és az
Erdélyi Múzeum körül tömörülő kolozsvári tudós kör kapcsolatát a Göttingából haza-
tért s nagy útjára készülődő kutatóval. Szokásához híven, egyénekre lebontva, mik-
roszkopikus részletességgel elemzi a tudománypártoló Kenderesitől a naplói ró Gyulai
Lajoson keresztül Gyarmathi Sámuelig a kör tagjainak viszonyulását Csomához s
nagy tervéhez; érthetően a nyelvtudós Gyarmathira fordítva legnagyobb gondot.
Gyarmathi — úgyszintén Göttingában érlelődött — vizsgálatainak évszázaddal ké-
sőbbi kifejlődéséből visszatekintve vonja meg azután Csoma nagy tervének s kutató-
munkájának mérlegét: „Ha Csoma hiába kereste a magyar őshazát Belső-Ázsiában,
a magyar nép őstörténetét, egész kultúráját és hitvilágát a vele érintkezésbe került

népek ezer szállal kapcsolják Kelethez, valamennyiökhöz a közös eurázsiai múlt emlékei fűzik. S az orientalisztika, melynek Csoma egyik megalapítójává vált, e kapcsolatok megismerését értékes eredményekkel gazdagította.” De éppen ebből a teljesebb perspektívából látszik nagyon szépen, hogy nincsen két Csoma: egy ködképeket kergető romantikus őskereső és egy józan orientalista. Nagy vállalkozását Csetri a kor eszmeáramlataiba ágyazva egységes gondolati egészként értékeli. „A múlt kutatása, a nemzeti történet iránti érdeklődés a kor levegőjében volt... A korszak embere a múlt dicsőségét lázasan kereste, s a gondolat megannyi érzést, tervet és álmot kellett fel lelkében. A szélesebb távlatok fókuszában elhelyezkedő Göttinga azonban rávezette Csomát az egyetemes összefüggések vizsgálatának eszméjére, ami annál könnyebb volt, mert Enyednek a protestáns Közép- és Nyugat-Európát járt professzorai hasonló gondolatok befogadására lelkét amúgy is fogékonyra tették... Így forrott össze Csoma célkitűzéseiben a sajátos nemzeti az emberiség illuminista vágyával, általános, egyetemes szolgálatával a még nem ismert dolgok felfedezésére.” Egy rövid *Postscriptum*-ban Csetri Elek még összefoglalja a tudós orientalista útjának főbb állomásait s eredményei nemzetközi visszhangját, tömören, de úgy, hogy kitetszik belőle: Csoma nemcsak a legáltalánosabban ismert — és elismert — magyar tudós, hanem a „legeurópaibb” is abban az egészen konkrét értelemben, hogy a kor aktuális tudományát művelte a legkorszerűbb szemlélettel s maga által megteremtett módszerekkel; hiszen a kor Humboldtától Darwinig éppen az ilyen nagy „excentrikus” utazók kora volt, ők jártak akkor a tudomány élén, mindenütt. Azért fontos ezt hangsúlyozni, mert ugyanez az ízig-vérig európai magyar tudós egyben s egyedülként népmesehőssé is vált. Csetri Elek ezzel a népmesével fejezi be könyvét — s ez a befejezés nem szimbólum, hanem igazolás — mely Csoma alakja körül halála után szülőhazájában kerekedett. „A népmese Csoma Sándora már diákkorában, tizenkét évesen, »a legnehezebb nyelvet huszonnégy óra alatt meg tudta tanulni«. Az útközben talált jó királytól »nem kaphatott volna drágább ajándékot«, mint »aranyos könyvet«, melyben »az egész világ nyelve le volt írva«. A mesés hős útja Egyiptomba visz, ahol a királyt »bölcs beszéde által« úgy megnyeri, hogy az 400 arannyal ajándékozza meg. Csoma nagy nehezen elfogadja, de hazaküldi »szegény szülőinek és rokonainak«. A mese aztán tovább indítja hősét Ázsia felé, hogy »fölkeresse azt a helyet, ahol a legelső magyar ember született«. De nem érte el célját. Sok, »millió mérföldnyire«, utazott, temérdek földön, kutya- és farkasfejú emberek országán át és éppenséggel a világ végére jutott. Ott aztán elaludt örökre, mert aki a világ végére ér — saját élete végére is ér. Aztán az »ősz lélek Csomát szépen eltemette és megsiratta; a tenger hullámai őt mai napig is siratják.«” (*Kriterion*, 1979.)

VEKERDI LÁSZLÓ

Kicsi Antal: Tompa László

Mind gyakrabban örvendezhetünk azon, ahogy a romániai magyar szellemi élet számot vet a maga irodalmi hagyományaival. A Korunk- és az Erdélyi Helikon-kutatás mellett számos írói monográfia, így Vita Zsigmond Áprily Lajosról, Izsák László Tamási Áronról, Varró János Kós Károlyról, Marosi Péter Salamon Ernőről és Sóni Pál Nagy Istvánról írott könyve jelezte, hogy a két világháború közötti nemzedékek sorsának és munkásságának feldolgozása is sorra került. Kicsi Antal Tompa Lászlóról írott monográfiája is e rokonszenves és fontos vállalkozások közé tartozik. Nem első munkája, 1969-ben jelent meg Kováts Józsefről, a „második erdélyi nemzedék” sokat ígérő s korán meghalt elbeszélőjéről készült pályavázlata.

